

فردریک چارلز کاپلستون

تاریخ فلسفه

جلد هشتم

از بنتام تا راسل

مترجم

بهاءالدین خرمشاهی

۱۳۹۷

فهرست مطالب

۱۱

پیشگفتار

بخش یکم

اصالت تجربه انگلیسی

۱۶

فصل ۱: نهضت اصالت فایده (۱)

۱. چند اشاره؛ ۲. زندگی و آثار بنتام؛ ۳. اصول آیین بنتام، و نظری انتقادی به آن؛ ۴. زندگی و آثار جیمز میل؛ ۵. نوع دوستی و روانشناسی تداعی؛ رد و احتجاج میل بر مکتبناش؛ ۶. آراء جیمز میل درباره ذهن؛ ۷. درباره اقتصاد بنتامی.

۴۱

فصل ۲: نهضت اصالت فایده (۲)

۱. زندگی و آثار جان استوارت میل؛ ۲. میل و اخلاق اصالت فایده‌ای؛ ۳. آراء میل درباره آزادی مدنی و حکومت؛ ۴. اختیار.

۶۶

فصل ۳: منطوق و اصالت تجربه ج. ا. میل

۱. چند اشاره؛ ۲. اسمها و گزاره‌های واقعی و لفظی؛ ۳. ماهیت ریاضیات؛ ۴. استدلال قیاسی؛ ۵. استقراء و اصل یکسانی و یکنواختی طبیعت؛ ۶. قانون علیت؛ ۷. پژوهش آزمایشگرانه و قیاس؛ ۸. روش علوم اخلاقی؛ ۹. ماده به عنوان امکان مستمر احساس؛ ۱۰. تحلیل ذهن و شبح اصالت نفس؛ ۱۱. آراء میل درباره دین و الهیات طبیعی.

۱۱۰

فصل ۴: اصالت تجربه‌ها، لادریها، پوزیتیویستها

۱. الگزندر بین و روانشناسی تداعی گرا؛ ۲. کوششهای بین در زمینه اصالت فایده؛ ۳.

تلفیق سیج ویک از اصالت فایده و اصالت شهود؛ ۴. چارلز داروین و فلسفه تکامل؛ ۵. ت. ه. هاکسلی؛ تکامل اخلاق و لادریگری؛ ۶. ماتریالیسم و لادریگری علمی؛ جان تیندال و لسللی استفن؛ ۷. ج. ج. رومانزودین؛ ۸. پوزیتیویسم؛ گروه طرفدار کنت، ج. ه. لونیس، و. ک. کلیفورد، ک. پیرسون؛ ۹. ب. کید؛ چند اشاره و نتیجه.

فصل ۵: فلسفه هربرت اسپنسر
۱۴۰. ۱. زندگی و آثار؛ ۲. ماهیت فلسفه و مفاهیم و مبانی اساسی آن؛ ۳. قانون کلی تکامل؛ تبدیل تکامل و انحلال به یکدیگر؛ ۴. جامعه‌شناسی و سیاست؛ ۵. اخلاق نسبی و مطلق؛ ۶. شناخت ناپذیر در دین و علم؛ ۷. ماحصل.

بخش دوم

نهضت ایدئالیسم در بریتانیا

فصل ۶: سرآغازهای نهضت ایدئالیسم
۱۶۶. ۱. اشارات تاریخی مقدماتی؛ ۲. پیشتازان ادیب؛ کولریج و کارلایل؛ ۳. فری پرور رابطه ذهن و عین؛ ۴. حمله جان گروت به پدیده‌انگاری و اصالت لذت؛ ۵. احیای علاقه به فلسفه یونان و پیدایش علاقه به هگل؛ سخنی درباره ب. جوئت و ه. استرلینگ.

فصل ۷: پیشرفت ایدئالیسم
۱۸۶. ۱. موضع ت. ه. گرین در برابر اصالت تجربه و تفکر آلمانی؛ ۲. آموزه گرین درباره آگاهی ابدی، و اظهارنظرهای انتقادی راجع به آن؛ ۳. نظریه اخلاقی و سیاسی گرین؛ ۴. کیرد و وحدت نهفته در تمایز بین ذهن و عین؛ ۵. کیرد و فلسفه دین؛ ۶. والس و ریتشی.

فصل ۸: ایدئالیسم مطلق؛ برادلی
۲۰۸. ۱. ملاحظات مقدماتی؛ ۲. لوازم تاریخ انتقادی؛ ۳. اخلاق و تعالی آن در دین؛ ۴. ربط منطقی به متافیزیک؛ ۵. پیشفرضهای اساسی متافیزیک؛ ۶. نمود؛ شیء و کیفیات آن، نسب و حدود، زمان و مکان، نفس؛ ۷. بود؛ ماهیت مطلق؛ ۸. مراتب حقیقت و واقعیت؛ ۹. خطا و شر؛ ۱۰. مطلق، خداوند و دین؛ ۱۱. انتقاد از متافیزیک برادلی.

فصل ۹: بوزانکت: ایدئالیسم مطلق
۲۴۱. ۱. زندگی و آثار؛ ۲. منطقی؛ حکم و واقعیت؛ ۳. متافیزیک تفرد؛ ۴. فلسفه دولت بوزانکت؛ ۵. انتقاد هاب هاوس از بوزانکت؛ ۶. هالدین؛ مکتب هگل و نسبیت؛ ۷. ه.

ه. یواکیم و نظریه انسجام حقیقت.

فصل ۱۰: گرایش به ایدئالیسم انسانی
۲۶۰. ۱. برینگل - پاتیسون و ارزش شخصیت انسانی؛ ۲. ایدئالیسم کثرت‌گرای مک تاگرت؛ ۳. اصالت روح کثرت‌انگاران؛ ج. وارد؛ ۴. اظهارنظر کلی.

بخش سوم

ایدئالیسم در امریکا

فصل ۱۱: پیش درآمد
۲۸۰. ۱. سرآغاز فلسفه در امریکا - جانسون و ادواردز؛ ۲. روشنگری در امریکا - فرانکلین و جفرسون؛ ۳. نفوذ فلسفه اسکاتلندی؛ ۴. امرسون و تعالی‌گرایی؛ ۵. هریس و برنامه‌اش برای فلسفه نظری.

فصل ۱۲: فلسفه رویس
۲۹۵. ۱. اشاراتی به آثار رویس، پیش از سخنرانیهای طرح گیفورد؛ ۲. معنای هستی و معنای تصورات؛ ۳. سه نظریه نارسا در باب هستی؛ ۴. چهارمین برداشت از مفهوم هستی؛ ۵. نفس جزئی، و مطلق؛ آزادی اخلاقی؛ ۶. جنبه اجتماعی اخلاق؛ ۷. جاودانگی؛ ۸. سلسله بی‌نهایت و تصور یک نظام خودنمایانگر؛ ۹. بعضی نظرهای انتقادی.

فصل ۱۳: ایدئالیسم متشخص و سایر گرایشها
۳۱۷. ۱. انتقاد هاویسون از رویس، به نفع کثرت‌انگاری اخلاقی خویش؛ ۲. ایدئالیسم تکاملی لوکنت؛ ۳. ایدئالیسم متشخص بون؛ ۴. ایدئالیسم عینی کریتون؛ ۵. سیلوستر موریس و ایدئالیسم پویا؛ ۶. ادامه ایدئالیسم تا قرن بیستم؛ ۷. کوشش در جهت رفع تضاد بین ایدئالیسم و رئالیسم.

بخش چهارم

نهضت پراگماتیسم

فصل ۱۴: فلسفه ج. س. پیرس
۳۳۴. ۱. زندگی پیرس؛ ۲. عینیت حقیقت؛ ۳. تخطئه روش شک کلی؛ ۴. منطقی، تصورات و تحلیل پراگماتیستی معنی؛ ۵. پراگماتیسم و رئالیسم؛ ۶. تحلیل پراگماتیستی معنا، و پوزیتیویسم؛ ۷. اخلاق محض و عملی؛ ۸. متافیزیک و جهان‌نگری پیرس؛ ۹. اظهارنظر در باب اندیشه پیرس.

فصل ۱۵: پراگماتیسم جیمز و شیلر
 ۳۶۲
 ۱. زندگی و آثار ویلیام جیمز؛ ۲. برداشت جیمز از اصالت تجربه‌ی اساسی و تجربه‌ی محض؛ ۳. پراگماتیسم به عنوان نظریه‌ی معنی و نظریه‌ی حقیقت؛ ۴. رابطه‌ی بین اصالت تجربه‌ی اساسی، پراگماتیسم و اومانیزم در فلسفه‌ی جیمز؛ ۵. پراگماتیسم و اعتقاد به خدا؛ ۶. پراگماتیسم در آمریکا و انگلستان؛ ۷. اصالت بشر شیلر.

فصل ۱۶: تجربه‌ی گروهی جان دیوینی
 ۳۸۵
 ۱. زندگی و آثار؛ ۲. اصالت تجربه‌ی اصالت طبیعی: اندیشه، تجربه و معرفت؛ ۳. نقش فلسفه؛ ۴. وسیله‌انگاری: منطقی و حقیقت؛ ۵. نظریه‌ی اخلاقی؛ ۶. ملاحظاتی در نظریه‌ی اجتماعی و آموزشی؛ ۷. دین در فلسفه‌ی اصالت طبیعی؛ ۸. اظهار نظر انتقادی در باب فلسفه‌ی دیوینی.

بخش پنجم

طغیان در برابر ایدئالیسم

فصل ۱۷: رئالیسم در بریتانیا و آمریکا
 ۴۱۴
 ۱. بحث مقدماتی؛ ۲. بعضی از رئالیستهای آکسفورد؛ ۳. نظری اجمالی به یک بحث اخلاقی در آکسفورد؛ ۴. رئالیسم نوین آمریکایی؛ ۵. رئالیسم انتقادی در آمریکا؛ ۶. جهان‌نگری سمیونل الگزنادر؛ ۷. اشاره‌ای به وایتهد.

فصل ۱۸: ج. ا. مور و تحلیل
 ۴۳۸
 ۱. زندگی و آثار؛ ۲. رئالیسم عرف عام؛ ۳. ملاحظاتی در باب اندیشه‌های اخلاقی مور؛ ۴. نظر مور در باب تحلیل؛ ۵. نظریه‌ی داده‌ی حسی، به عنوان نمونه‌ای از عملکرد مور در تحلیل.

فصل ۱۹: پرتراند راسل (۱)
 ۴۶۲
 ۱. ملاحظات مقدماتی؛ ۲. زندگی و آثار راسل تا انتشار مبانی ریاضیات؛ مرحله‌ی ایدئالیسم راسل و واکنش او در برابر آن، نظریه‌ی نوعها، نظریه‌ی توصیفات، تحویل ریاضیات به منطقی؛ ۳. استره‌اوکام و تحلیل فروگاهشی (تحویلی) و اطلاق آن به اعیان فیزیکی و اذهان؛ ۴. اتمیسم منطقی و نفوذ ویتگنشتاین؛ ۵. وحدت‌انگاری خنثی؛ ۶. مسأله‌ی اصالت نفس.

فصل ۲۰: پرتراند راسل (۲)
 ۴۹۳
 ۱. اصول موضوعه‌ی استنتاج غیر برهانی و حد و مرز اصالت تجربه؛ ۲. زبان؛ پیچیدگی زبان و اندیشه‌ی سلسله‌مراتب زبانها، معنی و دلالت، صدق و کذب؛ ۳. زبان به عنوان نمایانگر ساختار جهان.

فصل ۲۱: پرتراند راسل (۳)
 ۵۱۰
 ۱. ملاحظات مقدماتی؛ ۲. فلسفه‌ی اخلاق اولیه‌ی راسل و تأثیر مور؛ ۳. غریزه، ذهن و روح؛ ۴. رابطه‌ی ارزش‌داوری با میل؛ ۵. علم اجتماعی و قدرت؛ ۶. موضع راسل در قبال دین؛ ۷. ماهیت فلسفه طبق برداشت راسل؛ ۸. چند اظهار نظر انتقادی کوتاه.

مؤخره
 ۵۳۵

پیوست: جان هنری نیومن
 ۵۵۰
 ۱. ملاحظات مقدماتی؛ ۲. رهیافت نیومن به مسأله‌ی عقیده‌ی دینی در مواعظ دانشگاهی اش؛ ۳. رهیافت «القبای اذعان»؛ ۴. وجدان و خداوند؛ ۵. تقارب احتمالات و فصل الخطاب؛ ۶. اظهار نظرهای نهانی.

واژه‌نامه
 ۵۶۸
 کتابنامه
 ۵۷۵
 فهرست راهنما
 ۶۰۵

استفاده هیوم بود، توسط بنتام ادامه یافت. مراد از تحویل (یا فروکاهش)^۵ همانا فروکاستن کل است به اجزاء آن یا یک مجموعه مرکب به عناصر بسیط اولیه آن. این شیوه در فلسفه جیمز میل^۶ مایه تحلیل پدیده انگارانه^۷ نفس شده است. همچنین در بازسازی یا به دست دادن تصویری از حیات ذهنی به مدد عناصر بسیط آن، از روانشناسی تداعی^۸ که در قرن هجدهم به مدد کسانی نظیر دیوید هارتلی^۹ پا گرفت، استفاده شده بود. البته استفاده هیوم از اصول تداعی تصورات، با این مسأله بی ارتباط نبود. بنتام در نخستین فصل کتاب وجیزه ای در باب حکومت^{۱۰} صریحاً اذعان می دارد که مرهون هیوم است چرا که با دیدن رساله جستار در طبیعت بشر و ملاحظه اینکه هیوم افسانه قرارداد یا میثاق اجتماعی را ابطال کرده و نشان داده است که فضیلت^{۱۱} مبتنی بر فایده^{۱۲} است، ذهنش روشن شده بوده است. بیشک بنتام تحت تأثیر اندیشه روشنگری فرانسه بویژه هلوئیوسوس^{۱۳} نیز قرار داشته است. ولی این نکته، در این واقعیت تغییری نمی دهد که عنصر تداوم معتنا بهی — هم در روش و هم در نظریه — بین نهضت های اصالت تجربی قرون هجدهم و نوزدهم بریتانیای کبیر برقرار بوده است.

ولی چون به عنصر تداوم بین این دو توجه کردیم، باید به تفاوت معتنا به در تأکیدها و اولویتهای آنها نیز نظر داشته باشیم. چنانکه از سنت برمی آید، اصالت تجربه کلاسیک بریتانیا عمدتاً به ماهیت، دامنه و محدودیتهای معرفت بشری نظر داشته است، حال آنکه نهضت اصالت فایده اساساً نگرش عملی و روبه اصلاحگری قانونی، جزائی، و سیاسی داشت. باید گفت که تأکید درباره نقش «نظریه معرفت» در اصالت تجربه کلاسیک، تاحدی مبالغه آمیز است. هیوم در صدد پروردن و به صورت علم درآوردن طبیعت بشر بود. می توان گفت، و در واقع هم گفته اند که او در درجه اول فیلسوف اخلاق بود.^{۱۴} ولی هدف اصلی او شناخت حیات اخلاقی و قضاوت اخلاقی بود، حال آنکه بنتام در هوای این بود که معیاری برای سنجش آراء رایج اخلاقی و نهادهای حقوقی — قانونی و سیاسی بیاید، و در این کار به اصلاح آنها نظر داشت. شاید در اینجا بتوان از تعبیر معروف مارکس استفاده کرد و گفت که هیوم عمدتاً پروای شناختن جهان را داشت، حال آنکه بنتام در صدد تغییر دادن آن بود. از این دو تن، هیوم بیشک فیلسوف بزرگتری بود. ولی بنتام این استعداد را داشت که آراء و اندیشه هائی را که ابتکار خودش نبودند اخذ کند و بیورد و از آنها اسلحه یا ابزاری برای

5. reduction 6. James Mill 7. phenomenalist 8. associationist psychology

۹. David Hartley: نگاه کنید به بخش اول از جلد پنجم این تاریخ فلسفه.

10. Fragment on Government 11. virtue 12. utility

۱۳. Helvétius: نگاه کنید به بخش اول از جلد ششم این تاریخ فلسفه.

۱۴. مقایسه کنید با مباحث مربوط به هیوم در بخش دوم از جلد پنجم این تاریخ فلسفه.

فصل ۱

نهضت اصالت فایده

(۱)

۱. چند اشاره

فلسفه دیوید هیوم که نمایانگر اوج اصالت تجربه کلاسیک انگلیسی بود، با واکنش نیرومندی از سوی تامس رید^۱ و پیروانش مواجه شد.^۲ در واقع تا آنجا که به «دانشگاهها» مربوط می شد، در نخستین دهه های قرن نوزدهم «مکتب اسکاتلند» یک نهضت فکری با نشاط و نیرومند بود. و هر چند در همان ایام ضربه های شدیدی بر آن وارد آمد و نیرو و نشاط اولیه خود را از دست داد، آنچه در «دانشگاهها» جاننشینش شد ایدئالیسم بود، نه اصالت تجربه.^۳

باری اشتباه بزرگی است اگر تصور شود که با حمله رید به هیوم اصالت تجربه از پای درآمد و همچنان در این حال نزار بود تا جان استوارت میل نیرو و نفس تازه ای در آن دمید. فلسفه محدود به «دانشگاهها» نیست. خود هیوم کرسی استادی دانشگاه نداشت، هر چند به تصدیق همگان برای به دست آوردن آن کوتاهی نکرد. با وجود حمله رید و پیروانش، اصالت تجربه به حیات خود ادامه داد، هر چند نمایندگان پیشتاز آن اساتید یا مدرسان دانشگاه نبودند.

نخستین مرحله از اصالت تجربه قرن نوزدهم که به نهضت اصالت فایده^۴ معروف است، با بنتام آغاز می گردد. ولی هر چند ما عادتاً او را فیلسوف متعلق به اوایل قرن نوزدهم به حساب می آوریم و دلیلمان این است که در آن زمان بود که تأثیر او احساس شد، ولی او متولد سال ۱۷۴۸ است، یعنی بیست و هشت سال پیش از وفات هیوم. و بعضی از آثارش در سه دهه آخر قرن هجدهم منتشر شد. در این صورت مایه شگفتی نیست که می بینیم تداوم قابل توجهی بین اصالت تجربه قرن هجدهم و قرن نوزدهم برقرار است، از جمله روش تحلیل تحویلی که مورد

1. Thomas Reid

۲. نگاه کنید به بخش دوم از جلد پنجم این دوره تاریخ فلسفه.

3. empiricism 4. utilitarian movement

ودانشگاه آکسفورد به تحصیل پرداخت، و هیچیک از این دو چنگی به دل او نزد پدرش می‌خواست او را در کانون وکلا به کار بگمارد، ولی خودش زندگی علمی را بر وکالت ترجیح می‌داد. و در حقوق و قانون جزا و نهادهای سیاسی زمان خود بسی چیزها برای اندیشیدن می‌یافت. به تعبیر ساده‌تر پرسشهای او به این شیوه بود: هدف از این قانون یا این نهاد چیست؟ آیا این هدف مطابقت است؟ اگر چنین است، آیا این قانون یا نهاد در جهت برآوردن آن هدف است؟ سرانجام، چگونه می‌توان از نظرگاه فایده‌بخشی قانون یا نهاد را سنجید؟

به نظر بنام میزان فایده‌بخشی در مورد قانون‌گذاری و نهادهای سیاسی همانا این بود که تا چه اندازه به خوشی یا خوشبختی تعداد هر چه بیشتری از انسانها یا افراد جامعه راه می‌برند. خود بنام می‌گوید که اصل فایده‌مندی یا فایده‌بخشی^{۲۱}، با این تفسیر، به هنگام مطالعه رساله‌ای در باب حکومت^{۲۲} (۱۷۶۸) اثر جوزف پرستلی^{۲۳} (۱۷۳۳-۱۸۰۴) به ذهن او خطور کرد. پرستلی گفته بود که خوشی یا خوشبختی اکثریت اعضای تابع یک حکومت معیاری است که همه امور آن حکومت را بر مبنای آن باید سنجید. ولی هاجسون^{۲۴} پیش از او، در بحث از اخلاق گفته بود که بهترین عمل، عملی است که به بیشترین خوشی یا خوشبختی بیشترین تعداد از آدمیان منتهی گردد.^{۲۵} همچنین جزاره بکار یا^{۲۶} (۱۷۳۸-۱۷۹۴) در پیشگفتار رساله مشهور خود در باب جرائم و مجازاتها^{۲۷} از بیشترین خوشی یا خوشبختی که در میان بیشترین تعداد ممکن از آدمها تقسیم گردد، سخن گفته بود. عناصری از اصالت فایده در فلسفه هیوم هم وجود داشت که فی‌المثل گفته بود «فایده عام تنها منشأ عدالت است.»^{۲۸} و هلو سیوس که گفتیم عمیقاً در بنام تأثیر داشته است، یکی از پیشتازان نظریه اخلاقی اصالت فایده و اطلاق آن به اصلاح جامعه بود. به عبارت دیگر، بنام مبتکر اصل «فایده‌بخشی» نبود: کاری که او کرد این بود که آن را به شیوه‌ای صریح و جامع شرح و بر مبنای اساسی اخلاق و قانون‌گذاری منطبق کرد.

بنام در ابتدا بیشتر به اصلاح نظام حقوقی و جزائی نظر داشت. تغییر و تحولات عمیقی که در قانون اساسی انگلیس پیدا شده بود. در طرحهای اصلی او انعکاس نیافته بود، و او هرگز طرفدار دموکراسی نبود. به عبارت دیگر به حق مقدس مردم برای حکومت، بیشتر از نظریه حقوق طبیعی به طور کلی - که آن را یاوه می‌شمرد - اعتقاد نداشت. با آنکه در ابتدا تصور

اصلاح اجتماعی بسازد. مکتب بنام به معنی اخص، و مکتب اصالت فایده به معنی اعم بیانگر نظرگاه عناصر لیبرال و رادیکال در طبقه متوسط است، در برابر ارج و اعتبار سنت و گروههای ذینفعی که امروزه طبقه حاکمه خوانده می‌شود. بیروشیهای مربوط به انقلاب فرانسه در انگلیس واکنش شدیدی برانگیخت که معروف‌ترین جلوه آن در آثار ادmond بروک^{۱۵} (۱۷۲۹-۱۷۹۷) و تأکید این آثار بر ثبات اجتماعی و سنت مشهود است. ولی بعد از جنگهای ناپلئون، تأثیر نهضت اصلاحات رادیکال، بیشتر و بهتر مشهود بود. و در متن این نهضت، اصالت فایده اهمیت تاریخی انکارناپذیری دارد. به عنوان یک فلسفه اخلاقی، خیلی ساده است و در دام سوالات بفرنج دست و پاگیر نمی‌افتد. ولی همین خصلت خیلی ساده، همراه با آنچه لااقل در بادی امر، صراحت و وضوح به نظر می‌آید، به کار بردن آن را در کوششهای معطوف به اصلاحات عملی در زمینه‌های اجتماعی و سیاسی تسهیل کرد.

در قرن نوزدهم، فلسفه اجتماعی در بریتانیای کبیر چند مرحله متوالی را پشت سر گذاشت. اولین مرحله، رادیکالیسم فلسفی بود که همبسته با نام بنام است و توسط او در آخرین دهه‌های قرن نوزدهم بیان گردیده است. مرحله دوم مکتب بنام بصورت تعدیل یافته، همراه با اصلاحات و افزایشهای جان استوارت میل بود. و مرحله سوم فلسفه سیاسی ایدئالیستی بود که در اواخر قرن نوزدهم پدیدار گشت. اصطلاح «اصالت فایده»^{۱۶} دو مرحله اول را در برمی‌گیرد، ولی نه مرحله سوم را. اصالت فایده نگرش فردگرایانه داشت هر چند که ناظر به رفاه جامعه بود؛ حال آنکه در نظریه سیاسی ایدئالیستی، بر اثر نفوذ تفکر آلمانی و یونانی، اندیشه دولت، به عنوان یک مجموعه آلی^{۱۷} مطرح شده بود.

این فصل و فصل آینده به شرح و بسط سیر مکتب اصالت فایده، از بنام تا جان استوارت میل اختصاص داده می‌شود. نظریه‌های میل در زمینه منطق، شناخت‌شناسی^{۱۸} و هستی‌شناسی^{۱۹} جداگانه در یکی از فصلهای بعدی مطرح می‌گردد.

۲. زندگی و آثار بنام

جرمی بنام^{۲۰} در پانزدهم فوریه ۱۷۴۸ به دنیا آمد. در کودکی استعدادهای زودرس و درخشانی داشت، چنانکه در چهارسالگی دستور زبان لاتین می‌آموخت. در مدرسه وست مینستر

21. utility 22. *Essay on Government* 23. Joseph Priestley 24. Hutcheson

۲۵. نگاه کنید به بخش اول از جلد پنجم این تاریخ فلسفه.

26. Cesare Beccaria

27. *Dei delitti e delle pene*, 1764.

28. *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, 3, 1, 145.

15. Edmund Burke

۱۶. utilitarianism: سودخواهی، بهره‌جویی، اصالت نفع و نظایر آن هم در متون ترجمه شده به فارسی به کار رفته است. - م.

17. state organic 18. epistemology 19. Ontology

۲۰. Jeremy Bentham: تلفظ صحیحتر نام او، چنانکه دایرة المعارف فارسی هم ثبت کرده بنتم است. - م.